

TAKÁCS ZSUZSA

Gyökértelenség és hazatalálás

Szívünk kamrájában vagy pitvarában úgy tologatjuk legfontosabb költőnk verseit, mint holmi bútordarabokat. Ide kerül az asztal, a székek, oda az ágy, a térdeplő. Miénk a szív, a mi lakónk, ruhástól, bútorostól a költő. Önkényünk, bizonytalanságaink, de vendégszeretetünk rabja. Nekünk köszönheti létezését, ahogyan hosszú időn át mi is belőle élünk, lélegzünk, hiszünk magunkról ezt-azt. Ha aztán ritkábban nyitjuk könyveit, más hangra várunk, akkor sem tagadhatjuk, hogy az egykori olvasmány felforgatta életünket.

Egy író nem minősít a szenvedés, az együttérzés, a hit elfogadásának mértéke, de az általánosan elfogadottal szembeni kételyek megfogalmazása, a hamis állításokkal való leszámolás sem. A művel való szembesülést kiváltó katarzis, a személyes üzenet értelmezése fájdalom és boldogító folyamat. Ez a változásra, változtatásra készítő hang szólalt meg bennem 1959-ben. Ezért nem mertem aztán évekig verset írni. A Pesti Barnabás utcában, a B porta felől megközelíthető Bölcsészkar negyedik emeletének folyosóján találkoztam a Magvető Kiadó pingpongszobájában rendszeresen megforduló évfolyamtársammal. S. András egyike volt a megtorlás idején feltűnt rendszerhű írójelölteknek. Az ő kezében láttam meg a *Harmadnapon* című kötetet, a boltokból pillanatok alatt eltűnt, vékony kiadványt, melybe a költő felvette a *Trapéz és korlát* címen '46-ban kiadott régi verseit is. Beleolvastam, és elállt a lélegzetem. Évfolyamtársam azt mondta, hogy Pilinszky őt nem győzte meg. Szerencsére nálam volt a *Magyar széphistóriák*, a magyar népköltészet sorozat mindenütt kapható új darabja, felajánlottam a cseréit, ebbe ő azonnal bele is ment. Értetlenül fogadtam könnyelmű döntését. Akkoriban még a mai napnál is kevésbé tudtam volna elképzelni, hogy ami számomra életfontosságú, az más számára nem az. A kötet válasznak beillő radikalizmusa megfelelt késő-kamaszkorom készleteseinek.

Csak találomra említek néhány ürességet és hazátlanságot rögzítő mondatot: *Fogad kö-zött fakó panasz, / magányosság vacog, / lakatlan partokat kutatsz, / üres minden tagod, / le-zárt vagy, mint a kárhozat ... (Gyász), Nyakad köré ezüst pihék / szelíd pilléi gyűlnek, / bizal-masan belém tapadsz, / nevetesz, – vadúl megüttek! (Trapéz és korlát), A házatok egy alvó éj-szakán / mi lenne, hogyha rátok gyűjtanám? / hogy pusztulj ott és vesszenek veled, / kiket sze-rettél! Együtt vesszetek. (Ne félj) Talán mohó idegzetem / falánk bozótja nyelt el? / Lehet, hogy megfojtottalak / a puszta két kezemmel. // Különbén olyan egyremegy, / a gyilkos nem latol-gat, / akárhogy is történhetett, / te mindenkép halott vagy (Miféle földalatti harc). Ezek közé az idézetek közé sorolható Isten semmisségének megfogalmazása is (a *Téli ég alatt* című versben). Pilinszky huszonkét éves korában írt költeménye a József Attila egyetemi kicsapa-tásának okaként szolgáló *Nincsen apám, se anyám* kezdetű verset idézi emlékezetünkbe – nyilván nem véletlenül. Pilinszky-nél az engedelmesség megfogadására Isten hallgatása vála-szol. Az *Akár a kő olyan vagyok, / mindegy mi jön, csak jöjjön. / Oly engedelmes, jó leszek, / vé-gig esem a földön* szakaszt a *Tovább nem ámitom magam, / nincsen ki megsegítsen, / nem vált meg semmi szenvedés, / nem véd meg semmi isten* felismerése követi. Az Isten nevében sze-*

replő kisbetű önmagában persze nem informatív, hiszen a kor helyesírásának ideologikus szabályzata szerint nem is lehetett volna a nevet nagybetűvel írni. A *semmi* és még csak nem is *senki isten* fogalmazást azonban értelmezhetjük misztikus megközelítésben is. A kiüresedés állapotában – Eckhart mester szavaival – ráébredünk arra hogy „*Isten semmi és Isten valami. Ami valami, az egyúttal semmi is*”.¹

Míg a két első kötetben a tehetetlen, a testek és tárgyak szabadesésének engedelmisségét idéző belenyugvás képei fele-fele arányban váltják egymást, a mérleg nyelve a későbbiekben – egészen a *Kráter* címen 1976-ban megjelent utolsó verseskötetéig – a feltétel nélküli beleegyezés felé billen. A tehetetlenség akkortól az Isten akaratának való önátadás emberre és tárgyra egyaránt vonatkozatható viselkedésformájává lép elő. Egy Cs. Szabó László által 1967-ben készített interjúban Pilinszky a koncentrációs tábor tárgyainak történetéről beszél: *a Kereszt útját járták, passiót jártak. Civilizációnk minden tárgya részt vett ebben, bőröndök, pokrócok, csajkák, pléhkanalak, kulacsok – nyilatkozza – de sorolhatnám szinte valamennyi eszközt. Ettől tragikusan lecsupaszodtak, és tragikusan meg is gazdagodtak*.²

Érdeemes megállnunk a *Harmadnapon* után mintegy harminc évvel a Poigny-ban megrendezett konferencián elhangzott előadásának egyik bekezdésénél. *A teremtő képzelet sorsa körünkben* című rendezvényen Pilinszky az *odaadó engedelmisség és fölszabadult extázis dinamikus egyensúlyáról* beszél, mint az irodalom és misztika két alapvetően fontos eleméről.³ Az engedelmisségnek verseiben való mind dominánsabb jelenlétét megerősíti anyjának a *Harmadnapon* megjelenésének évében bekövetkezett halála, de megállapíthatjuk, hogy korábbi verseinek sebzett gyöngédsége is mintegy előlegezi az ettől az időtől tényszerű árvaságát. A fiú sorsának a keresztény Istenfiú személyes sorsába ágyazottsága ekkortól még szorosabban egybetartozik.

Sokszor tapasztaljuk, hogy a körülöttük zajló, látszólag súlytalan történések önmagukat beváltó jóslatként beteljesednek rajtunk. Pilinszky esetében ez a feltételezés különösen igaz. Mint ahogyan anyja halála előtt már búcsúverseket ír, kis túlzással mondhatjuk, hogy – íróként – a haláltáborok felállítása előtt, vagy az azokról szóló részletek nyilvánossá válása előtt már *tud* azokról. A Pilinszky-versek vesztőhelyét a szakrális térben – a tett elkövetése előtt már megácsolták, Kafka regényhősét – noha semmi rosszat nem tett – már eleve halálra ítélték. *Egy lírikus naplójából* című írásában Pilinszky így fogalmaz: *Az újabb időkből két író is-merek, akik szellemükkel és egész lényükkel fölkészültek arra, ami bekövetkezett. Az egyik Franz Kafka, a másik Simone Weil*. Bár ebből a felsorolásából kimarad Dosztojevszkij neve, kezdettől legfontosabb írói közé tartozik, őt tizenkét éves korától haláláig olvassa. A *Karamazov testvérek*, a *Félkegyelmű* mellett az *Ördögök* anarchista diákmozgalmának szellemisége részletekbe menő hűséggel tájékoztatja a várható történelmi fordulóról. Gyerek- és fiatal-korának tapasztalatai az áldozat, a kis és nagy bűnös felé irányítják figyelmét. Ennek kialakulásában persze része van a gyerekkornak, a szigorú érzékenységét, szüntelen bűntudatát ébren tartó nevelésnek, a katolikus környezetnek, az apáca főnöknő nagynéninek, annak, hogy kigyerekként a nevelőintézetben elhelyezett fiatalokú prostituáltakkal, kis bűnözőkkel köt

¹ Idézi Szávai Dorottya *Remény és abszurdum* c. tanulmányában Schneller István fordítását. Műhely. 2002/1. szám.

² *Beszélgetések Pilinszky Jánossal. Aljosa*. Válogatta és szerkesztette Török Endre. Magvető Kiadó. 1986. 15–16. oldal

³ In: *Kráter*. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1976. 107. oldal.

barátságot. *Akkor nem tudtam* – nyilatkozza az emlék kapcsán –, *de ez a kolostor börtön is volt, fiatal prostituáltak börtöne. Utóbb arról is tudomást szereztem, hogy büntetésül a mosókonyhában lánckarikához kikötötték őket.*⁴ Ami pedig olvasmány-hatásokat illeti, Camus Közönyének főszereplője, Meursault szeme világít ránk a '72-ben megjelent *Szálkák* című kötet vesztőhelyének magasából: *Nincs több, nincs, mint a bűnözők szeme /.../ Egyedül / ők tudják elkiáltani / a világ minden bánatát, és egyedül / ők tudják elhallgatni Isten titkát / szemközt a lincselő tömeggel. (Nincs több)*

Lépésről-lépésre közelíti meg az üldözött és a gyilkos, az áldozat és a hóhér szembesülésének színterét. Mozdulatról mozdulatra öltözik bele a fogoly, az elítélt, a rab, a bűnöző ingébe, maga is elköveti a gyújtogató, gyilkos tettet. A német fogolytáborba zárt francia hadifoglyokról 1942-ben az *Élet* című lapban – egy nyilvánvalóan újságból vett értesülés alapján – cikket jelentet meg. *Egyedül ők vallhatnak a reménytelenül kopár telek és egyhelyben topogó őszök valószínűtlen lassú múlásáról, a barakkok végeérhetetlen éjszakáiról* – írja⁵. Az Auschwitzról szóló személyes tanúságtétel lehetősége azonban '44-ben következik el, amikor besorozzák, és alakulatával nyugatra távozik. Költészetében ezzel kezdődik *a jóvátehető jótételének kísérlete*⁶. Egy 1969-ben készült interjúból a háború meghatározó élményéről a következőket mondja: *Túl a tragikumán megvolt a maga kegyelmi gesztusa is. Első, individuálisnak nevezhető korszakom meztelensége csak előkészítette ennek a beöltözésnek tragikumában is megváltó pillanatát...Ismét megtanultuk, mit jelent éhezni és enni adni, mi a szomjúság és mi a meztelenség. A könyörület. A hazátlanság és a megérkezés.*⁷ A táborbeli világ ábrázolásának kísérletében pedig két igazodási pontot talál és követ egyszerre: egyfelől *az ember legalacsonyabb lehetőségének*, másfelől a botrányról való értesülés *szakrális* üzenetének átgondolását. *A diabolikus tanítása ugyanolyan informatív számunkra, mint a szakrális része. Tehát az elkövetők, a tettesek és áldozatoké – mind tanítás.*⁸

Pilinszky elmélyíti a Kant által a bűnösség kérdésére adott, a józan belátáson alapuló választ. *A gyakorlati ész kritikájában* – mondja könyvében Tengelyi László⁹ – Kant a megbánás jelenségéről beszél. *Arra a belátásra támaszkodik, hogy a bűn az idő visszafordíthatatlanságának és tetteink jóvátehetlenségének tényével szembesít bennünket.* Ebben a kérdésben Pilinszky a múltban történtek megváltoztathatóságának költői igazságát vallja, azaz hogy a megbánás visszamenőleges hatályú, hogy enyhítheti az áldozatok múltban történő, folyamatos szenvedését. Az idő, ez az ész által felállított kategória alkalmatlan mérőeszköznek bizonyul számára. Éppígy jár el a bűnösség és büntelenség kérdésében, amikor a megbánás lehetőségét megadja az ártatlanoknak is. Kantra, mint viszonyítási pontra visszatérve, továbbra is Tengelyit idézem: *nem meglepő, ha... szemében a megbánás „gyakorlati szempontból üresnek” minősül, hiszen „nem szolgálhat arra, hogy meg nem történné tegyék, ami megtörtént”. „A fájdalom mégis jogos”, ... mivel az ész a cselekedetek megítélésakor „nem ismer el időkülönbséget”, azt kérdezi csupán, hogy „a cselekedet hozzám tartozik-e”.* Pilinszky a *Végkifejlet* című kötet egyik kétsorosában, illetve az azt követő *Kráter* című kötet élén álló négysorosban, az

⁴ Lásd 2. lábjegyzet. Id. mű 128. oldal. „Én is egy szempár vagyok”. Kérdező: Nádor Tamás

⁵ Tüskés Tibor: *Pilinszky János*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 65. oldal

⁶ *Beszélgetések S. S-nal*. In: *Szépiróim*. Szerk. Hafner Zoltán.

⁷ Lásd 2. lábjegyzet. Id. mű 37. oldal. *Látogatóban*. Kérdező: Lengyel Péter

⁸ Id. mű. 212. oldal. *A labirintus járatai*. Szerkesztő-riporter: Krassó László

⁹ Uo: *A bűn mint sorseseemény*. Atlantisz. 1993. Budapest. 193. old.

Hommage à Isaac Newton című versben a tett el nem követése ellenére annak bekövetkező következményéről beszél. A *megtörtént, holott nem követtem el* vagy a *Megtesszük, amit nem teszünk meg* fogalmazás az ilyen vagy olyan okból meghíúsuló szándéokra vonatkozhat, mely, ha nem jár is látható következményekkel – gondolati bűn.

Éppígy, egy időben törekszik gyökértelenségre és hazatérésre. Az életmű mindenkori csúcspontját jelentő 1954-ben keletkezett *Apokrif* megjelenése óta tudjuk, hogy az ő változatában a tékozló fiú nem az elhagyott helyszínre tér vissza. A virágzó gazdaság helyett otthonaként ő a pusztulást nevezi meg. A *Szálkák* című 1972-es kötetben szigorúbban fogalmaz, de a lényegben nem változtat: *A pokol első, második, / harmadik, negyedik köre, / majd az ötödik, hatodik / és végül is a legutolsó. // Itthon vagyok.* Ugyanennek a kötetnek ugyanebben a ciklusában *A tékozló fiú keresése* című versben a szülők és a hazatért fiú kizökkent térben való találkozásának képtelenségét rögzíti: *Itt lakott kétségtelenül. / Látod? Látom. / A mi fiúnk. /.../ Most pedig induljunk haza.* Ilyen összefüggésben magyarázhatjuk a gyökértelenségről Cs. Szabó Lászlónak mondott szavait. A kiűzetés és visszafogadás versbeli története ennek kontextusában értelmezhető. *Lelke mélyén minden igazi művész megreked a gyerekkorban,* fogalmaz. *Folyton vissza akar térni a paradicsomba, meg akarja őrizni a vadember ártatlanságát valahol az időn kívül. Más az időélménye, mint a felnőtteké. Így tud alkotni. Írni, festeni. Hűséggel és gyökértelenül.*¹⁰ A hazatérő fiú tanult nyelvébe idézetként épültek bele az anyanyelv paradicsomi szavai. A költő a nyelven túli testbeszéd, a megmutatkozás szavakra fordításával is kísérletezik. *Ha írok, megpróbálok mindent elfelejteni, mindent, mindent, pőrére vetkőzőm* – nyilatkozza.¹¹ Ennek a gondolatnak versbeli megfogalmazása *A Kreatúra könyörög /.../ a Kreatúra, Az-Ami, / könyörög, mutatja magát (Nagyvárosi ikonok)* mozdulatsora.

Hegyí Béla által 1973-ban készített interjúban Pilinszky Németh Lászlót említi, aki könyvet kívánt írni arról, hogyan leplezi le magát a tehetség. Móricz Zsigmond lett volna könyvének hőse, akit a tanítványai körülvettek, Zsiga bácsinak hívták, *a vállát veregették, és közben az öreg pillantása, mint az ágyú csöve járt körbe rajtuk... Egy nagy veszély van...* idézi Németh László szavait: *ha a tehetség tökéletesen, direktül kijátssza magát.*¹² Biztosra vehetjük, hogy ő – ténylegesen és szerepeiben egyaránt – ki akarja játszani magát. Ezért választja hősének, versalanyának Aljosát, Miskint vagy éppen Sztavrogint. Vakon és gyerekesen, ugyanakkor a látó és láttató módon hisz az esetlegesség és sérülékenység, a töredezettség felmutatásának erejében. Nyilván tudott egyet s mást, ami megerősítette ebben. *Mindig éreztem, hogy tőlünk ötmillió fényévre, egy csillagon a világ legszebb hajnalai játszódnak le minden publicitás nélkül, halásos precizitással, évmilliók óta, tökéletes és fáradhatatlan rendezésben.*¹³ Nem fogalmazza meg, hogy Istent nem *omnipotens*-nek, hanem *omnitenens*-nek, azaz mindent birtoklónak tartaná. Költészete mégis alapvetően fontos, sokak számára elfogadhatatlan, teológiai feltételezéseket előlegez. Hans Jonas az Auschwitz-jelenség kapcsán arról beszél, hogy Isten lemondott mindenhatóságáról. Tanulmányában mindenható Isten helyett az emberrel együtt szenvedő, az emberek között önmagát szétesztő Istenről beszél.¹⁴ Pilinszky az isteni részvét re-

¹⁰ Lásd 2. lábjegyzet. Id. mű 69. oldal. *Versünk a világban.* Kérdező: Cs. Szabó László

¹¹ Uo.

¹² Id. mű 71. old. *A kereszt szálkái.* Beszélgetőtárs Hegyí Béla

¹³ Id. mű 75. oldal

¹⁴ Hans Jonas: *Istenkép Auschwitz után. Zsidó gondolatok.* 2000. 1994.július-augusztus. Mezei Balázs fordítása

ményében fogalmaz az első versektől kezdve. *A mindenki táplálékként, ahogy már írva van* krisztusi magatartása indítja az önmagát eleven étékként följajánló költői gesztusra. *A látja Isten, hogy állok a napon / Látja árnyam kövön és kerítésen* tanúságtétele az utolsó versekig elegendő vigasznak bizonyul számára. Pilinszky nem kedveli a tapasztalat szót. *A múlt, a lezárttság végleges közelében kell megtennie a művésznek az „első, reménykeltő lépést”* mondja.¹⁵ *Az egzisztencia gyökeréig való hatolásról* beszél, arról, hogy az igazi művész nem tapasztalatait által tud a világról.¹⁶

---

¹⁵ Lásd 4. lábjegyzet

¹⁶ Lásd 2. lábjegyzet 117. oldal. „Haza akartam, hazajutni végül”. Beszélgetés Forgács Rezsővel.